

ПРОБЛЕМА ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ У ФІЛОСОФІЇ АНТИЧНОСТІ ТА НОВОГО ЧАСУ

О.Є. Оліфер

У сучасній аналітичній філософії проблема ідентичності особистості викликає серйозну зацікавленість і охоплює широке коло питань, як-от: витлумачення понять «особа» і «людина», обґрунтування їх співвідношення; взаємозв'язок свідомості й тіла; можливість існування множинної ідентичності та перенесення однієї ідентичності на іншу людину; проблеми конструювання різних видів ідентичності тощо [29, с. 354]. Професор Стенфордського університету Дж. Перрі присвятив згаданій проблемі низку статей, зокрема «Діалог про ідентичність особистості та безсмертя» і «Чи може особистість поділитися?», у яких окреслює два погляди на ідентичність особистості: як співвіднесену зі свідомістю та як таку, що пов'язана виключно з тілом [25; 26]. П. Берк і Ж. Стетс у монографії «Теорія ідентичності» розглядають соціальні аспекти ідентичності особистості, підкреслюючи роль середовища у її формуванні [15]. Представник Оксфордської школи Д. Парфіт у монографії «Причини і особистості» стверджує, що ідентичність особистості ніколи не буває ні сталою, ні завершеною [24].

Усі згадані філософи спираються на традиційне визначення ідентичності особистості, яке тісно пов'язане, по-перше, із уявленням про тотожність як категорію буття, що закладається у класичних системах давньогрецької філософії, а по-друге, із поглядами Дж. Локка, який одним із перших сформулював проблему не тотожності як такої, а тотожності особистості щодо самої себе протягом часу.

Згадки про тотожність як таку знаходимо у Платона в діалогах «Федон», «Тімей», «Федр», «Держава», «Парменід» та «Софіст». Уже в діалозі «Федр» ідентичність постає у двох значеннях: як схожість

речей між собою і як подібність речі собі або самототожність. У діалозі «Софіст» серед п'яти категорій буття Платон називає тотожність, встановити яку можливо, лише осягнувши істину. Л.П. Герсон зазначає, що слово «тотожність» починає переважати над словами «схожий» і «подібний» у діалозі «Парменід» і згодом ідентичність стає «одним із ключових понять у метафізичних поглядах Платона» [17, с. 305]. На думку В.Ю. Попова, «тотожність є для Платона категорією, що вказує на ідеальну саморівність Космосу, Людини та Держави» [13, с. 98].

Розгортаючи свою космологічну концепцію, Платон зображує небесну сферу як незворушну і самототожну. Через те, що людина є відображенням Усесвіту, мікркосмом, їй також притаманна самототожність. Зокрема, йдеться про самототожність душі людини, яку філософ визнає нематеріальною, безсмертною, що існує до тіла і не виникає із народженням. Її завдання — «панувати і керувати» (Федон, 80a). Кількість душ у світі незмінна, тому після смерті фізичного тіла душа перероджується, отже, не дивно, що у діалозі «Федон» Платон стверджує: тіло і душа співвідносні між собою як плащ та людина, яка його одягає (Федон, 87e). Проте Платон не розмірковує над тим, чи буде одна і та ж душа після втілення в новому тілі вважати себе однією й тією ж особистістю. Подібного прикладу в діалогах не знаходимо, лише в діалогах «Федр» та «Держава» Платон зазначає, що досконалість душі пов'язана з місцем людини у суспільстві. Як зауважує В.Ю. Попов: «Ідентичність розглядається Платоном як самототожність та незворушність Космосу, Полісу та людської душі, основа світу ідей, до якої повинна прагнути кожна людина» [13, с. 98].

Аристотель розглядає ідентичність також у двох значеннях: як тотожність між двома предметами, і як незмінність одного предмета із плином часу. На думку І.В. Макарової, заслуга Аристотеля полягає у тому, що він надав терміну «ідентичність» онтологічного наповнення [6, с. 23]. Ідентичність як тотожність собі пов'язана в Аристотеля, перш за все, із поняттями «сутність» та «субстрат». У трактаті «Категорії» він визначає перше згадане поняття як тотожне за числом і таке, що не має протилежності (Категорії 4a10, 4a17, 4b15), і «в найбільшій мірі вважається сутністю перший субстрат» (Метафізика, 1028b35–1029a1). Сутності за Аристотелем поділяються на перші і другі, тобто індивідуальне та спільне у речах. Перша сутність не може бути використана для пояснення змін, скоріше вона зазнає змін, у «Метафізиці» він пропонує шукати інший початок. Субстрат витлумачується як сутність і «в одному сенсі це матерія» (Метафізика, 1042a27). Субстрат, ознакою

якого є тотожність, пов'язаний із поняттям форми. Проте, незважаючи на властивість форми поєднуватись із матерією і забезпечувати сталість особи або речі, вона є універсальною, точніше, позбавленою індивідуальності.

Отже, антична філософія формує уявлення про ідентичність як про категорію буття, що пов'язана також із космосом. Людина ж розглядається як частина Всесвіту, тому ідентичність постає як спільне, позбавлене індивідуальності, незмінне. На противагу до цього погляду у Новий час постає субстанційна теорія ідентичності, вихідною точкою якої є філософські погляди Декарта. Філософ у роботі «Медитації про першу філософію» продовжує платонівський погляд на душу, однак переосмислює його. Шукаючи надійний критерій, який не можна було би піддати сумніву, Декарт приходить до відкриття власного Я. Сутність людини, на його думку, вкарбована у тезі «я є річчю справжньою й такою, що насправді існує» [7, с. 163]. Мислення — це не лише здатність людини, а субстанція, що «не протяжна в довжину, широчину та глибину, й немає нічого від тіла, — перебуває [в мені] набагато виразнішою, ніж ідея будь-якої тілесної речі» [там само, с. 214]. Тіло ж, навпаки, є матеріальною субстанцією, характеристика якого — протяжність. Людина — сполучення обох.

Розмірковуючи про наявність певної тілесної природи та її взаємозв'язок із мисленням, Декарт ставить питання про тотожність цих двох субстанцій, на яке відповідає, що «немає жодної спорідненості [...] між відчуттям речі, яке викликає біль, і думкою про смуток, яка виникає із цього відчуття» [там само, с. 260]. Як зазначають Дж. Барессі і Р. Мартін, Декарт, на відміну від Платона, не ставиться до тіла як кормчий до корабля. Зв'язок із тілом відбувається через ідентифікацію, яку індивід здійснює у відчуттях. Як наслідок цієї ідентифікації, коли ми знаємо, що на наше тіло впливають, ми скоріше відчуваємо, що щось з нами відбувається, ніж просто думаємо, що це трапляється із нашим тілом [23, с. 22].

Декарт не прийшов до створення певного цільного уявлення про ідентичність особистості, і у своїх працях це питання не формулював, однак він прийшов до декількох важливих висновків. По-перше, людина усвідомлює себе як непротяжна ідеальна субстанція, тобто у мисленні. По-друге, Декарт стверджував: «Я воістину відмінний від мого тіла й можу існувати без нього» [7, с. 264]. Остання теза широко використовується представниками психологічного редукціонізму, особливо в мислених філософських експериментах Д. Парфіта, який, розглядаючи приклад із телепортацією, припускав, що можливо існу-

вати у двох тілах і у двох місцях одночасно, тому що вважав, що «я — сутність, що існує окремо від мого мозку та тіла» [24, с. 243].

На відміну від Декарта, Локк у трактаті «Есе про людське розуміння» одним із своїх завдань чітко ставить витлумачити термін «ідентичність особистості». Він починає розгляд із тези, що одна і та сама річ, яка займає певне місце у просторі, буде тією, що існувала вчора, тому що «одна річ не може мати двох початків існування, також дві речі одного початку; неможливо для двох речей одного виду бути чи існувати одночасно, в одному місці, чи тій самій речі в різних місцях» [20, с. 280].

Локк виокремлює три види субстанції: Бог, конечні духи і тіла. Дві останні мають свій початок і кінець у просторі та часі. На думку Локка:

Усі три види субстанції, як ми їх визначаємо, не виключають одна одну із одного й того ж місця, однак ми не можемо не уявляти собі, що вони із необхідністю повинні виключати одна одну із одного і того ж місця: інакше поняття й слова «ідентичність» й «різноманітність» були б марні, і не було б ніякої різноманітності субстанцій, і ніщо не відрізнялося б одне від одного [там само, с. 281].

Локк виокремлював декілька видів ідентичності: ідентичність речей, рослин, тварин і людей. Кожен вид відрізняється і має різні підстави виокремлення. Підставою ідентичності неорганічних речей є тотожність матерії, з якої вони утворені, причому це єдиний вид, коли тотожність розуміється як тотожність атомів:

Допоки вони існують, об'єднані разом, маса, що складається із тих самих атомів, повинна бути тією ж масою або тим самим тілом, незважаючи на те, як би по-різному не перемішували частини [там само, с. 282].

Ідентичності тварин та рослин Локк розглядає не як просту тотожність атомів і матерії, навпаки, він вважає, що пагін дуба й сам дуб будуть одним і тим самим деревом, навіть якщо у них немає жодного спільного атома. Підставою тотожності є послідовність життя, або, як назвав би це Аристотель, ідентичність форми чи субстрату:

Оскільки ця організація, що існує в певний момент у певній сукупності матерії, є в цьому випадку дійсно відмінною від усіх інших, і становить окреме життя, яке постійно існує, починаючи від того моменту і в майбутньому, і в минулому в одній безперервності непомітно послідовних частин, об'єднаних у живий організм чи рослину, вона має ідентичність, що утворює ту саму рослину, і всі частини частин тієї

самої рослини, протягом усього часу допоки вони існують, об'єднані в одну послідовну організацію, яка здатна підтримувати спільне життя в усіх частинах, з'єднаних таким способом між собою [там само, с. 282].

З ідентичністю особистості все набагато складніше. По-перше, Локк відрізняє поняття «особистість» від поняття «людина». Для філософа особистість є, перш за все, юридичним терміном. Це поняття Локк витлумачує як «розумну істоту, яка має здоровий глузд і рефлексію і спроможна розглядати себе як себе» [там само, с. 286]. Людина ж, на його думку, визначається тим, що «не лише ідея мислячої чи розумної істоти утворює людину у багатьох значеннях, а також ідея такого тіла такої форми, з яким вона пов'язана» [там само].

Тому Локк, розглядаючи приклад про душу Геліогабала, який перетворився на свиню, вважає некоректним питати, чи є свиня тією ж людиною, що і Геліогабал. Однак ідентичність тіла не може бути зведена до простої тотожності матерії, з огляду на це одна і та сама людина у дитинстві й у дорослому віці була б різними людьми, оскільки складалася б із різних атомів. Однак людина у дитинстві та у дорослому віці залишається однією і тією ж особою. Отже, за Локком варто говорити про ідентичність людини, ідентичність особи та ідентичність субстанції:

Одна справа — бути тією ж субстанцією, інша — тією ж людиною, а третя — тією самою особистістю, якщо особистість, людина і субстанція — три назви, що означають три різні ідеї, оскільки як ідея належить назві, такою повинна бути ідентичність [там само, с. 284].

На думку Дж. Барессі, подібне розмежування термінів призводить до того, що приклад Локка про розумного папугу, який міг розмовляти і розуміти людську мову, можна інтерпретувати, що папуга не є людиною, проте його можна вважати особистістю [23, с. 26].

Подібне розмежування понять було необхідне Локку для пошуку надійного критерію ідентичності. Як слушно зауважив Б. Міджусковіч, погляди матеріалістів та раціоналістів видавалися крайніми для Локка і тому неприйнятними. Перші зводили ідентичність особистості до ідентичності тіла, раціоналісти, наприклад Декарт, робили концептуальну помилку, оскільки розривали будь-який зв'язок між тілом та душею, яку фактично і проголошували особистістю [21, с. 207].

Надійним критерієм ідентичності у Локка проголошується свідомість.

Ніщо, окрім свідомості, не може поєднати в одну і ту саму особистість окремі існування, ідентичність субстанції цього не зробить [20, с. 294].

Основою свідомості у Локка є пам'ять, а тотожність особистості простягається не далі свідомості, або, як стверджував Локк, «без свідомості немає особистості» [там само]. Звісно, він припускав, що свідомість може перериватися, наприклад під час сну або непритомності, тому єдність свідомості забезпечується єдністю пам'яті. Тобто, якщо перефразувати Локка, — без пам'яті немає особистості. Треба зауважити, що поняття «свідомість» («consciousness») в англійській мові XVII ст. витлумачувалось як внутрішнє знання, тому «бути свідомим про щось» означало «пам'ятати про щось» [там само, с. 42].

Другий важливий висновок, який робить Локк: ідентичність особистості полягає «не в ідентичності субстанції, але в ідентичності свідомості» [там само, с. 292]. Причому лише одна свідомість може утворювати одну особистість. На думку Х. Буше, Локк створив складну концепцію, проте не зміг показати зв'язок між різними рівнями ідентичності: тотожності особистості, тотожності людини і тотожності субстанції [3, с. 71]. Проте, на нашу думку, найяскравіше концепцію тотожності Локка ілюструє наведений ним приклад про людину із множинною ідентичністю. Уявімо: в тілі Сократа наявні дві особистості «нічний Сократ» і «денний Сократ». Чи можливо взагалі існування двох особистостей в одному тілі? Якщо припустити, що ідентичність особистості пов'язана лише із матеріальною субстанцією, це буде певним чином спрощення. Якщо ж вважати, що ідентичність особистості, як у Декарта, обумовлюється лише нематеріальною субстанцією, тоді наявність множинної ідентичності неможлива, адже це суперечить тезі Локка про те, що «одна річ не може мати двох початків існування, також дві речі одного початку» [20, с. 284]. Отже, одне тіло не може містити дві нематеріальні субстанції. Проте, якщо в одному тілі є дві свідомості, які відокремлені одна від одної, то тоді можна припустити, що в одному тілі будуть дві особистості, оскільки це не суперечить твердженням про тотожність свідомості і особистості та про відмінність між ідентичністю людини й ідентичністю особи.

Концепція Локка про ідентичність особистості викликала гучний резонанс серед сучасників як у Великобританії, так і закордоном. Одним із перших його критиків був Лейбніц, який також розглядав проблему ідентичності особистості в онтологічному і в теологічному планах.

В першому аспекті його вчення розвивається як спроба пояснити онтологічний статус індивідуальної субстанції, що розкрито у погля-

дах на монаду, яку він вважає нематеріальною простою субстанцією, що утворює складні, простою, тобто позбавленою частин [5, с. 153]. Душа у тлумаченні Лейбніца також являє монаду. Монада є ентелехією або душею тіла, яке у своє чергу, сполучаючись із нею, утворює живу істоту. Душа і тіло гармонійно взаємопов'язані, хоча і підкорюються своїм власним законам. Причому не існує ані «душ, геть чисто відокремлених, ані Геніїв без тіла, один Бог є цілком від нього відгороджений», тобто існування свідомості чи мислення окремо від тіла, про яке згадував Декарт, неможливе [там само, с. 173]. Монада, на думку Лейбніца, постає ніби як жива істота, суб'єкт, який має свої атрибути, тому не буває двох однакових монад, оскільки в «природі ніколи немає двох істот, одна з яких була би в усьому як інша, й у яких неможливо було би віднайти внутрішню або засновувану на внутрішньому іменуванні відмінність», тому не буває двох однакових людей [там само, с. 155]. Однак монада тому відображає усі зміни, які відбуваються у Всесвіті. Душа людини є монадою, значить вона не може бути незмінною. Оскільки монада вічна, то і душі вічні, але змінні, тобто перебувають у постійному становленні. На думку Дж. Барессі, в цьому аспекті Лейбніц передбачив так званий чотиривимірний погляд на ідентичність особистості, за яким «річ або особистість, яка існує в цей момент або під час короткого інтервалу, — це не повна особистість, а лише частина» [23, с. 23]. Отже, за Лейбніцем, людина — це тіло та душа, дві субстанції, які гармонійно взаємодіють між собою.

В теологічному плані, як зауважує Е. Валлаті, Лейбніц критикує Локка, тому що той будує свою концепцію, залишаючи Бога осторонь, що Лейбніц певною мірою сприймав як заперечення безсмертності душі [30, с. 37]. Така позиція і обумовлює його критичні зауваження щодо позиції Локка.

Лейбніц, як Локк і Декарт, розглядає людину як сполучення матеріальної і нематеріальної субстанцій. Причому тлумачення ним матеріальної тотожності подібне до думки Локка. Лейбніц також зауважував, що тіло змінне, тому говорити про його ідентичність важко [19, с. 229]. Якщо у Локка Я стосувалося суто ідентичності людини, яка відмінна від ідентичності особи, то у Лейбніца треба відрізнити прояв Я від стану Я [там само, с. 234], які становлять фізичну тотожність і моральну тотожність відповідно. Остання співвідносна із локківським уявленням про ідентичність особистості. Проте критерію пам'яті для Лейбніца не достатньо, щоб бути тотожним собі, треба залишатися однією особою з погляду моралі й лише в такому випадку «свідомість чи самосвідомість є доказом моральної особистісної ідентичності» [там

само, с. 233].

Схожі думки щодо критики поглядів Локка висловлювали його співвітчизники Дж. Батлер та Т. Рід. Як і Лейбніц, вони ставили під сумнів критерій пам'яті, а також визначення «особи». На думку Батлера, витоки ідеї про ідентичність особистості є тими самими, що і у випадку з ідеями подібності і рівності: якщо ми порівнюємо два трикутника, то у мисленні одразу виникає ідея подібності; коли стверджуємо, що двічі по два — чотири, виникає ідея рівності; ідея ідентичності виникає, коли порівнюємо свідомість власного Я чи нашого існування у будь-які два моменти часу. Ідея ідентичності — це висновок, до якого приходять особистість, усвідомлюючи, що її теперішнє Я і Я у минулому — це одне і те саме Я [16, с. 314]. Рід вважав, що ідентичність — «зв'язок між предметом, про який знаємо, що він існує у певний момент часу, й існував у інший» [27, с. 201]. Проте він не давав жодного витлумачення цьому поняттю, тому що «це дуже просте поняття, щоб допускати логічне означення» [там само, с. 202].

Аналізуючи погляд Локка, Батлер звернув увагу на те, що поняття ідентичності не вжито «у строгому філософському значенні»: по відношенню до різних предметів він вживає його по-різному, тому і називає різноманітні критерії ідентичності. Використовуючи його по відношенню до предметів, він тлумачить тотожність як ідентичність матеріальної субстанції, по відношенню до рослин і тварин — як послідовність життя, тобто як тотожність нематеріальної субстанції, однак ці критерії, за Локком, неможливо застосувати по відношенню до особистості. Така непослідовність у використанні термінології, на думку Батлера, не може ставити під сумнів усю концепцію, особливо критерії ідентичності. Батлер зауважує:

Говорячи у строгому філософському значенні, жодна людина, жодна жива істота, жодна форма життя — ніщо не може бути однаковим у тому, де дійсно немає нічого спільного. Тут «однаковість» використана в останньому значенні, у зверненні до особистостей. Ідентичність яких, отже, не може існувати в різноманітності субстанцій [16, с. 315].

Рід, навпаки, вважав, що ідентичність особистості не варто розглядати буквально як тотожність матеріальної субстанції. Він звертав увагу на інший аспект проблеми, на витлумачення Я. За Локком, Я стосується людини, а не особистості, при цьому тотожність людини і тотожність особистості не збігаються. За Рідом, якщо ми усвідомлюємо власне Я, то ми усвідомлюємо і свою особистість. Для нього Я нерозривно пов'язане не лише з фізичними, але і з психічними процесами: пам'яттю і відчуттями.

Обидва філософи звертали увагу на подвійність прочитання основної тези Локка: особистість — розумна істота (*a rational Being*), що також можна інтерпретувати як «розумне буття». Вірогідно, саме у такому значенні цей постулат і сприймався сучасниками Локка, оскільки Рід вважав, що з цього визначення неодмінно випливає, що особистість може бути втрачена, а буття продовжуватися і навпаки, що призводить до суперечності [27, с. 213]. Батлер звертав увагу на те, що ідентичність особистості — тотожності розумної істоти (*the sameness of rational Being*), що можна також проінтерпретувати як «тотожність буття». Категорія буття та субстанції у філософській думці XVIII сторіччя сприймалась як «одна й та сама ідея» [16, с. 316], тому думка Локка про нетотожність особистості субстанції сприймалась як суперечлива.

Другим аспектом критики Локка виступала критика пам'яті і свідомості як критеріїв ідентичності. Основна думка і Батлера і Ріда полягає у тому, що свідомість можна розглядати не як цілісний психофізичний процес, а як послідовність станів сприйняття: свідомість виступає синонімом знання, яке можливе після чуттєвого сприйняття предмета. Дж. Батлер наголошує, що споглядаючи один і той же предмет у різний час, ми двічі виконуємо два перцептивні акти, що дає підставу стверджувати, що свідомість у різний момент часу різна, тому про ідентичність особистості можна говорити лише умовно [там само, с. 317]. Рід також наголошував, що свідомість є сукупністю послідовних актів, тому що мають місце процеси, які за своєю природою становлять послідовність, а не протяжність. Наприклад, відчуття болю: «Біль, який відчуваю сьогодні, не такий, що відчував учора» [27, с. 202]. Він проголошує: «Мої думки, мої дії і відчуття змінюються кожний момент, вони мають не протяжне, а послідовне буття» [там само, с. 203]. Однак ідентичність передбачає тривале і неперервне буття, тому єдність свідомості не може бути надійним критерієм ідентичності.

Щодо пам'яті, вона також не задовольняє як основа ідентичності, тому що, як слушно зауважує Батлер, з часом наші спогади втрачають чіткість, у індивіда немає впевненості у тому, що він дійсно виконував певну дію. Подібну думку виражає і Рід. Пам'ять, на його думку, невід'ємна від впевненості, однак «припускати, що моя пам'ять простягається далі, ніж моя віра і впевненість у моєму існуванні — суперечність» [там само, с. 201]. На думку Батлера, лише визнавши особистість субстанцією, ми можемо отримати достовірне знання про її ідентичність, тому що ідентичність є атрибутом особистості, а «одна властивість не може бути перенесена із однієї субстанції на іншу» [16,

с. 320]. Рід, захищаючи субстанційну теорію, піддає критиці твердження Локка про існування декількох нетотожних особистостей в одному тілі:

Ідентичність особистості — це досконала ідентичність [...] неможливо, щоб вона була частково однакова, а частково різна; тому що особистість — це монада, і не поділяється на частини [27, с. 202].

У своїх роботах Лейбніц, Рід і Батлер показали, що пам'ять і свідомість не можуть виступати як надійний критерій ідентичності особистості. Під час пошуку більш вірогідного критерію, у XVII–XVIII ст. дедалі більшу увагу почали звертати на взаємозв'язок мови і свідомості. Дійсно, важливість мови важко переоцінити, оскільки, за висловом О.О. Потебні, «у слові вперше людина усвідомлює свою думку, так в ньому вона насамперед бачить ту законність, яку потім переносить на світ» [8, с. 26].

Сьогоднішні ж дискусії наголошують на ролі мови як критерію ідентичності особистості. Так, у монографії «Мова та ідентичність» Дж. Джозеф підкреслює, що ідентичність як категорія буття має суто мовну природу, оскільки тотожність як така є однією із фундаментальних функцій мови. Про це він пише так:

Саморепрезентація ідентичності становить центр, що організує та угруповує уявлення індивіда про світ. Так само у комунікації наша інтерпретація сказаного і написаного для нас формується й організовується навколо нашого ототожнення з тими, із ким ми спілкуємося [18, с. 20].

Ідентичність особистості — це «первинний текст, що займає особливе місце у мові» [там само, с. 12]. Однак, допоки погляд на мовну природу ідентичності не набув поширення особливо у вітчизняній філософській думці, залишаються нез'ясованими її соціокультурні особливості, що є перспективою наших майбутніх досліджень.

Література

- [1] *Аристотель*. Сочинения в 4-х томах / [Под. ред. В.Ф. Асмуса]. — М. : Мысль, 1976. — Т. 1.
- [2] *Аристотель*. Сочинения в 4-х томах / [Под. ред. З.Н. Микеладзе]. — М. : Мысль, 1978. — Т. 2.

- [3] Буше Х. Моральная и физическая идентичность личности: Лейбниц против Локка // Персональность. Язык философии в русско-немецком диалоге: [научный сборник]. — М. : Модест Колеров, 2007. — С. 64-78.
- [4] Крючкова С.Е. Идентичность и принцип «тождества неразличимых» Лейбница // Субъективность и идентичность. — М. : Изд. дом Высшей школы экономики, 2012. — С. 128-153.
- [5] Ляйбніц Г.В. Монадологія [пер. П. Бартусяк; за ред. О. Хоми] // Sententiae, XXVIII. — 2013. — № 1. — С. 151-177.
- [6] Макарова И.В. Истоки понятия субъект в греческой философии // Субъективность и идентичность. — М. : ВШЭ, 2012. — С. 15-34.
- [7] «Медитації» Декарта у дзеркалі сучасних тлумачень : Жан-Марі Бейсад, Жан-Люк Майрон, Кім Сан Он-Ван-Кун. — К. : Дух і Літера, 2014.
- [8] Потєбня О. Думка й мова (фрагменти) // Слово. Знак. Дискурс : Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. — Львів : Літопис, 1996. — С. 23-39.
- [9] Платон. Діалоги. — Харків : Фоліо, 2008.
- [10] Платон. Сочинения в 4-х томах / [Под общ. ред. А.Ф. Лосева и В.Ф. Асмуса]. — СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та ; Изд-во Олега Абышко, 2007. — Т. 2.
- [11] Платон. Сочинения в 4-х томах / [Под общ. ред. А.Ф. Лосева и В.Ф. Асмуса]. — СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та ; Изд-во Олега Абышко, 2007. — Т. 3., Ч. 1.
- [12] Попов В.Ю. Чотири навігації давньогрецького духу // Філософські обрії. — 2012. — № 27. — С. 13-24.
- [13] Попов В.Ю. Діалектика тотожності в діалогах Платона // Наука. Релігія. Суспільство. — 2009. — № 1. — С. 93-99.
- [14] Разеев Д.Н. Ложные воспоминания и тождество идентичности // Вопросы философии. — 2015. — № 1. — С. 45-50.
- [15] Burke P.J., Stets J.E. Identity Theory. — Oxford : Oxford University Press, 2009.

- [16] *Butler J.* The Analogy of Religion, Natural and Revealed to the Constitution and Course of Nature to Which Are Added, Two Brief Dissertations. — London: Printed for J.J. and P. Knapton, 1906.
- [17] *Gerson L.P.* Plato on Identity, Sameness, and Difference // The Review of Metaphysics. — 2004. — Vol. 58., No. 2. — P. 305-332.
- [18] *Joseph J.E.* Language and Identity: National, Ethic, Religious. — New York: Palgrave Macmillan, 2004.
- [19] *Leibniz G.W.* von Neue Abhandlungen über den menschlichen Verstand. — Berlin: L. Heimann's Verlag, 1873.
- [20] *Locke J.* An Essay Concerning Human Understanding. — London, 1819. — Vol. 2.
- [21] *Mijuskovic B.L.* Locke and Leibniz on Personal Identity // The Southern Journal of Philosophy. — 1975. — Vol. 13., Issue 2. — P. 205-214.
- [22] *Noonan H.W.* Personal Identity. — London: Routledge, 2003.
- [23] *Martin R., Barresi J.* Personal Identity. — Cornwall: Blackwell Publishing, 2003.
- [24] *Parfit D.* Reasons and Persons. — Oxford: Clarendon Press, 1987.
- [25] *Perry J.* A Dialogue on Personal Identity and Immortality. — Indianapolis: Hackett Publishing, 1978.
- [26] *Perry J.* Can the Self Divide? // The Journal of Philosophy. — 1972. — Vol. 69., No. 16. — P. 463-488.
- [27] *Reid T.* Essays on the Intellectual Powers of Man. — London: Macmillan, 1941.
- [28] *Scheffler S.* Leibniz on Personal Identity and Moral Personality // Studia Leibnitiana. — 1976. — Bd. 8., H. 2. — P. 219-240.
- [29] *The Blackwell Guide to Philosophy of Mind* / [ed. by Stephen P. Stich and Ted A. Warfield]. — Cornwall: MPG Books Ltd, Bodmin, 2003.
- [30] *Vailati E.* Leibniz's Theory of Personal Identity in the New Essays // Studia Leibnitiana. — 1985. — Bd. 17., H. 1. — P. 36-43.

Надійшла до редакції 12 червня 2016 р.